

Knud Erik Jørgensen

Politik og antipolitik i Centraleuropa

Den centraleuropæiske oppositions politiske udtryksform er ofte blevet karakteriseret som antipolitik. Tager man imidlertid udgangspunkt i en snæver, fundamental definition af antipolitik og kombinerer det med den centraleuropæiske antipolitiks fire centrale dimensioner, viser det sig, at fundamental antipolitik ikke var fremherskende blandt teoretikerne, men måske nok i befolkningen. Det resulterer i særlige problemer efter revolutionerne i 1989, hvor nogle af antipolitikkens dimensioner kunne omsættes i politisk handling, mens andre mistede deres relevans, og hvor teoretikerne blev politikere i traditionel forstand eller overlod scenen til professionelle politikere.

Det politiske er et fænomen under stadig forandring. Balancen mellem stat og samfund og mellem privat og offentlig ændrer sig over tid og resulterer i skiftende grænser for det politiske (Maier, 1989). Ind imellem opnås tilstande som er koncist beskrevet af Fjord Jensen: »I en historisk situation, hvor det politiske ikke blot danner ramme om kampen, men hvor det er selve det politiske, hvorom kampen drejer sig, forvandles perspektivet i kampen« (1988: 169). Til denne situation har man ofte fundet det nødvendigt at præcisere politikbegrebet og anvendt begreber som postpolitik, transpolitik og antipolitik. Det er det sidste begreb, der skal undersøges nærmere i denne artikel.

Antipolitik opfattes ofte som et af de centrale karakteristika i den centraleuropæiske oppositions politiske tænkning. Derfor skal jeg nærmere undersøge, hvilket indhold begrebet har haft, hvilke transformationer det har gennemgået, herunder ikke mindst hvilken status det har efter revolutionerne i 1989. Det østlige Centraleuropa har været kendetegnet ved specifikke udviklingsmønstre, der adskiller regionen fra for eksempel Balkan-landene og Sovjetunionen (Schöplin og Wood 1989). Regionen opfattes i denne sammenhæng som Polen, Tjekkosllovakiet og Ungarn, hvorimellem der har været væsentlige forskelle.

Revolutionerne i 1989 var naturligvis et meget vigtigt og overraskende vendepunkt, men i oppositionernes perspektiv var der tale om kulminationen på en proces, der havde vundet momentum igennem de seneste 10-15 år. Den nye situation gjorde det muligt at realisere mange af de visioner, som var blevet formuleret i løbet af processen, men samtidig mistede flere synspunkter og doktriner deres tidligere centrale betydning. Det er vigtigt at fremhæve dette dobbeltaspekt, der i artiklen kommer til udtryk gennem vægtningen af udviklingsforløbene før og efter revolutionerne i 1989.

Antipolitik i Centraleuropa?

Antipolitik er et begreb, der er relativt alment anvendt. Det har således været anvendt til at sammenfatte strukturelt nye fænomener i de vesteuropæiske samfund (Berger, 1979; Offe, 1989), men det har også været opfattet som et af de centrale

Knud Erik Jørgensen

Politik og antipolitik i Centraleuropa

Den centraleuropæiske oppositions politiske udtryksform er ofte blevet karakteriseret som antipolitik. Tager man imidlertid udgangspunkt i en snæver, fundamental definition af antipolitik og kombinerer det med den centraleuropæiske antipolitiks fire centrale dimensioner, viser det sig, at fundamental antipolitik ikke var fremherskende blandt teoretikerne, men måske nok i befolkningen. Det resulterer i særlige problemer efter revolutionerne i 1989, hvor nogle af antipolitikkens dimensioner kunne omsættes i politisk handling, mens andre mistede deres relevans, og hvor teoretikerne blev politikere i traditionel forstand eller overlod scenen til professionelle politikere.

Det politiske er et fænomen under stadig forandring. Balancen mellem stat og samfund og mellem privat og offentlig ændrer sig over tid og resulterer i skiftende grænser for det politiske (Maier, 1989). Ind imellem opnås tilstande som er koncist beskrevet af Fjord Jensen: »I en historisk situation, hvor det politiske ikke blot danner ramme om kampen, men hvor det er selve det politiske, hvorom kampen drejer sig, forvandles perspektivet i kampen« (1988: 169). Til denne situation har man ofte fundet det nødvendigt at præcisere politikbegrebet og anvendt begreber som postpolitik, transpolitik og antipolitik. Det er det sidste begreb, der skal undersøges nærmere i denne artikel.

Antipolitik opfattes ofte som et af de centrale karakteristika i den centraleuropæiske oppositions politiske tænkning. Derfor skal jeg nærmere undersøge, hvilket indhold begrebet har haft, hvilke transformationer det har gennemgået, herunder ikke mindst hvilken status det har efter revolutionerne i 1989. Det østlige Centraleuropa har været kendetegnet ved specifikke udviklingsmønstre, der adskiller regionen fra for eksempel Balkan-landene og Sovjetunionen (Schöplin og Wood 1989). Regionen opfattes i denne sammenhæng som Polen, Tjekkioslovakiet og Ungarn, hvorimellem der har været væsentlige forskelle.

Revolutionerne i 1989 var naturligvis et meget vigtigt og overraskende vendepunkt, men i oppositionernes perspektiv var der tale om kulminationen på en proces, der havde vundet momentum igennem de seneste 10-15 år. Den nye situation gjorde det muligt at realisere mange af de visioner, som var blevet formuleret i løbet af processen, men samtidig mistede flere synspunkter og doktriner deres tidligere centrale betydning. Det er vigtigt at fremhæve dette dobbeltaspekt, der i artiklen kommer til udtryk gennem vægtningen af udviklingsforløbene før og efter revolutionerne i 1989.

Antipolitik i Centraleuropa?

Antipolitik er et begreb, der er relativt alment anvendt. Det har således været anvendt til at sammenfatte strukturelt nye fænomener i de vesteuropæiske samfund (Berger, 1979; Offe, 1989), men det har også været opfattet som et af de centrale

træk i den centraleuropæiske oppositions politiske teori. Det er blevet hævdet, at antipolitik var et fælles tema for teoretikere som Vaclav Havel, Adam Michnik og György Konrad (Ash, 1986). Denne dobbelte anvendelse indikerer muligvis eksistensen af nogle fælles al-europæiske udviklingslinjer, men jeg skal her koncentrere mig om den centraleuropæiske antipolitik.

Som udgangspunkt er det tvivlsomt at opfatte antipolitik så enkelt som hos Ash. I stedet må antipolitik opfattes som et begreb, hvor opfattelser af system og opposition kombineres, og dermed bliver det en multidimensional konstruktion. En metode til at håndtere de mange dimensioner er at definere præcist, hvad der opfattes og ikke opfattes som antipolitik. Jeg skal derfor redegøre for en relativ snæver opfattelse, udviklet af den tyske politolog Hella Mandt (1987: 383-395) og dernæst relatere denne opfattelse til fire centrale dimensioner i centraleuropæisk antipolitik.

Mandt argumenterer først ex negativo, idet hun afgrænser begrebet fra henholdsvis en distance til politik og apolitiske holdninger. Antipolitik har, ifølge Mandt, intet at gøre med et skiftende engagement. Dernæst afgrænses i forhold til en særlig tysk tradition, der rækker fra von Humboldt til Thomas Mann (*Betrachtungen eines Unpolitischen*, 1918).

Antipolitikkens kerne har snarere at gøre med en bevidst og grundlæggende afsky for eller fjendtlighed over for politik, opfattet som en særlig type menneskelig aktivitet. Det udspringer af eksistensen af mangfoldige meninger og interesser. Begrebet rækker altså ud over elitære holdninger som hos John Stuart Mill: »Med fred og ingen fare vil de ledende intellektuelle altid foretrække at styre menneskeheden fra tagkamre ved hjælp af litteratur og videnskab og overlade mekaniske regeringsdetaljer til mekaniske hoveder« (citeret i Mandt, 1987: 385-386).

Antipolitik er altså negationen til Arendts opfattelse af politik som en nødvendig Sisufosagtig menneskelig aktivitet. Mandt sporer antipolitikken til Proudhons og Bakunins anarkistiske sociale kritik, men også til forskellige former for religiøs overbevisning, tysk romantik og til den klassiske repræsentant for antipolitik, Jean Jacques Rousseau, der inspirerede så forskellige teoretikere som den unge Marx og Carl Schmidt (Mandt, 1987: 386-390). Også i efterkrigstidens Tyskland finder Mandt udtryk for den fundamentale antipolitik. I det følgende skal jeg dog koncentrere mig om forholdet mellem Mandts begreb og politikformerne i Centraleuropa.

Antipolitikkens fire centrale dimensioner

I forskellige fremstillinger har man forbundet centraleuropæisk antipolitik med fire hoveddimensioner:

- antipolitik som kritik af magt per se og af statsmagten
- antipolitik som kritik af autonome strukturers fusion
- antipolitik som et spørgsmål om taktik
- antipolitik som kritik af international blokpolitik

Den mest omfattende kritik er naturligvis den generelle magtkritik. Havels udgangspunkt er blandt andet begrebet »livsverden«, som det anvendes i Husserls fænomenologiske filosofi, og filosofen Belohradskys kritik af politik som en »rationel magtteknologi« (Havel, 1988). Opfattelsen kan derfor tolkes som en fundamental kritik af magten og det politiske i bred forstand, men var snarere en kritik af visse former for magt og politik. Havel foretrækker termen »antipolitisk politik« i betydningen »politik, ikke som manipulation, magtteknologi og kybernetisk styring af menneskene eller som det nyttiges kunst, men politik som en måde at søge og opnå et meningsfuldt liv, at beskytte det og tjene det. Jeg foretrækker politik som moral i praksis, som sandhedens tjener, som grundlæggende menneskelig og menneskelig målt omsorg for vore medskabninger« (1988: 396-397). Det fremgår heraf, at også Masaryk har haft indflydelse på Havel, og nøglebegreber som sandhed, ikke-vold og ikke-politisk politik karakteriserer både Havel og Masaryk (Nyiri, 1988; Trojan, 1990).

I konsekvens heraf søgte Havel vedvarende at nedtone betydningen af det politiske i traditionel forstand og at fremhæve det før-politiske. Vinklen rummede også en kritik af dele af Charta 77 (reformkommunisterne), som tilstræbte magt eller indflydelse (Ash, 1986), og af Petr Uhl, der betragtede Charta 77 som en revolutionær avantgarde (1985: 188-197). Det er således vanskeligt at placere Havel inden for den fundamentale antipolitiske tradition, som Mandt opererer med.

Samtidig er det dog også vigtigt at bemærke, at Havels politiske engagement er en midlertidig aktivitet: »Jeg vil fortsætte med at være politisk aktiv, indtil den normale professionelle politik er genoplivet i dette land. Så vil jeg kunne vende tilbage til Balustradeteatret, måske som Karel Steigerwalds repertoirrådgiver« (Havel, 1990: 38). Derimod synes det mere relevant at forbinde Konrad (1985, 1987) med antipolitik, idet han i flere essays har været stærkt optaget af dette tema, men selv i dette tilfælde ligger synspunkterne ved siden af den fundamentale antipolitik. Man kan også hævde, at begge forfattere afspejler en generel mentalitet i de centraleuropæiske befolkninger. Den ungarske sociolog Vajda har beskrevet mentaliteten således: »Men dybt nede findes der dog altid noget, der er meget mere enkelt, mere håndgribeligt, mere livagtigt end nogen abstraktion: 'Lad mig være, hold jer væk, prøv ikke at fortælle mig, hvordan jeg skal leve'« (1988: 349-350). Vajda placerer denne mentalitet i sammenhæng med regionens stærke paternalistiske traditioner. Han skildrer, hvordan man med undtagelse af Tjekkoslaviet, »drømmer om 'den gode konge' og ikke om den modne ansvarlighed, som demokratiet fordrer« (1988: 348). Et rumænsk slagord fra 1989 kan tjene som eksemplarisk illustration af denne holdning: »Vi ønsker demokrati – ikke politik«.

Det er tydeligt, at både Havel og Konrad er meget opmærksomme på denne centraleuropæiske mentalitet, men forholdet mellem de to former for antipolitik er uklart. I et andet perspektiv kan man opfatte magtkritikken som en fortsættelse af mere traditionelle centraleuropæiske opfattelser af magt og rationalitet, med Max Weber og Norbert Elias som de mest fremtrædende teoretikere.

I en variant af magtkritikken fokuseres der på statsmagten, og kritikken fungerer her som en del af strategien mod det totalitære system, med det civile samfund

som et meget vigtigt element i både begrebsverdenen og i virkeligheden. I den politiske tænkning lige fra Michniks »nye evolutionisme« til Havel og Konrad spiller denne dimension af »antipolitik« en nøglerolle. Statskritikken var også til stede i den erklærede ideologi, for eksempel i Solidaritets program fra 1981, »Den selvstyrende republik«. De igangværende økonomiske privatiseringsprogrammer i Centraleuropa kan ses som et led i omformningen af teorierne til praksis, og det er overraskende, at Scruton ikke er opmærksom på begrebet i sin iver efter at påvise eksistensen af et »Nyt Højre«. Han henviser blot til Michniks reference til Burkes »*Reflections on the Revolution in France*« og til den generelle »apolitiske« holdning (1988a; 1988b: 461).

Ifølge Rupnik (1988: 282-283) gælder kritikken af statsmagten også regionens traditionelle etatisme, dvs. »de endogene faktorer, som kunne have spillet en rolle ved etableringen af de kommunistiske systemer«. Rupnik ser altså statskritikken som en fortsættelse af Hayek og von Mises' kritik af moderne etatisme i dens habsburgske inkarnation. I dette perspektiv vil der altså ikke være meget vundet ved at knytte an til før-kommunistiske traditioner.

Opløsningen af det politiske

Kritikken af politikens forsvinden hviler på en særlig fortolkning af politikens skæbne i Centraleuropa, ifølge hvilken politik i traditionel forstand var forsvundet i en generel ophævelse af autonome sub-systemer. Ifølge Bihari resulterede »den totale politisering af det økonomiske system og »økonomiseringen« af det politiske system i en sammensmeltning af de to sub-systemer og en total ophævelse af deres relative autonomi« (citeret i Rupnik, 1988: 282). I konsekvens heraf var antipolitik ikke et valg, men et vilkår. De centraleuropæiske antipolitikere var derfor ikke antipolitiske i den betydning, Mandt anvender, men personer der ønskede at genetablere det politiske felt som et autonomt sub-system, hvilket jo er noget ganske andet.

Den kulturelle sfære kunne på samme måde opfattes som et sub-system, der var omfattet af den totale sammensmeltning af sub-systemer. Dette ville forklare den vigtige funktion, som kultur har haft i det »politiske« liv i Centraleuropa.¹ Jeg skal dog ikke forfølge dette tema yderligere, men i stedet omtale nogle af fusionens følger.

Ifølge Ash (1986) anså Michnik og Havel traditionelle kategorier som venstre og højre for totalt irrelevante. Synspunktet var dog mere karakteristisk for Havel end for Michnik, idet Michnik længe blev betragtet som en fremtrædende repræsentant for den venstre-liberale tradition i Polen (Jørgensen, 1984: 59-163). Den tilsyneladende modsætning mellem Ashs beskrivelse og selvopfattelsen kan forklæres ved tidernes omskiftelighed: »På den tid [i 1970'erne, KEJ] brød højrefløjen sig ikke om prædikaten »højre«; i dag bryder venstrefløjen sig ikke om sin traditionelle identitet. Denne *contredanse* er også set andre steder end i Polen« (Smolar, 1989: 32).

I stedet for kategorierne Højre og Venstre anvendte Havel og Michnik før-politiske, moralske kategorier som »rigtigt-forkert«, »løgn-sandhed«, »værdighed« og »pligt«. Som Ash formulerer det: »Moralske kategorier forekommer ofte i de tre

forfatteres værker (om end sjældnere hos Konrad end hos Havel og Michnik). Alle tre går de ind for de fundamentale præmisser i den judæisk-kristne individualisme« (1986).

Anvendelsen af før-politiske kategorier korresponderer med eksistensen af mentalitet frem for ideologi i Centraleuropa. Den dominerende ideologi, marxismen-leninismen, var ritualiseret, og oppositionen har hverken været i stand til eller interesseret i at skabe nye ideologier. Fokuseringen på mentalitet løser dog ikke umiddelbart problemet, idet den er et mangeartet fænomen. Den indeholder universelle elementer som præ-kommunistiske politiske traditioner blandet med mentaliteter, der har rod i samfund af Sovjet-typen. Samtidig spiller symboler og politiske myter en afgørende rolle i de nationale politiske kulturer.

Antipolitik og taktiske overvejelser

Udgangspunktet for diskussionen af den tredje dimension er de taktiske og strategiske elementer i teorierne. Mange essays besvarer spørgsmål om den politiske linje, analog med for eksempel Lenins »Hvad bør der gøres?«, og de er ofte skrevet i en bestemt anledning. De er udarbejdet med henblik på kritik af eller dialog mellem personer og grupperinger.

De interne diskussioner i bevægelserne er ofte blevet analyseret (Machenbach, 1982; Lipski, 1985; Keane, 1985; Dalos, 1986), og man ser, at debatterne indeholder tentative svar på »situationer« eller begivenheder. Ifølge Goldfarb skriver Michnik »overvejende lejligheds-skrifter, som besvarer umiddelbare politiske spørgsmål ved hjælp af historiske, litterære og politiske analyser« (1989: 223). Der er en slående tematisk lighed mellem for eksempel Rosa Luxemburgs »Massenstreik, Partei und Gewerkschaften« (1906) og Michniks »Letters from Prison«. Begge værker er forsøg på at generalisere erfaringer. I Luxemburgs tilfælde den russiske revolution i 1905 og i Michniks den polske revolution 1980-81.

Med hensyn til det generelle strategiske koncept var der en forbavsende kontinuitet fra midten af 1970'erne til slutningen af 1980'erne. Strategien var kendetegnet ved nøgleord som ikke-politisk, ikke-konspiratorisk, ikke-voldelig, ikke-utopisk, ikke-partibundet og ingen politiske alliancer eller programmer. I selvforståelsen var negationer således det foretrukne, og oppositionen opfattede naturligtvis sig selv som en ikke-opposition.

Den udbredte anvendelse af negationer kan forklares med henvisning til taktiske overvejelser og til bevægelsernes udviklingsniveau. En svag opposition kunne ikke, med troværdigheden i behold, føre en høj profil. Forsøger man at definere strategien positivt, ville begreber som »legalisme«, »eksemplets magt«, »åben« (ikke-eksklusiv og ikke-sekterisk) og etisk-moralsk være anvendelige. Den politiske diskurs indeholder altså kategorier, som ikke er udpræget typiske i Vest-europa.²

Michniks skelsættende essay »new evolutionism« fra 1976 (1987a) var en kritik af revisionismen og neo-positivismen (i begrebernes specifikt polske betydning) og samtidig et nyt strategisk koncept. Det kan beskrives som det vendepunkt, hvor oppositionen holdt op med at henvende sig til partistaten og i stedet fokuserede på samfundet (Rupnik, 1979; 1988: 284). På samme måde var bogen »kirke,

venstre, dialog« fra 1977 et argument for en tilnærmelse mellem den verdslige venstrefløj og den katolske kirke i Polen.

Det er således et generelt problem at fortolke balancen mellem taktik og principper. Ash citerer Michnik som eksempel på en antipolitisk strategi: »Vi frygter, at vi ved at bruge magt til at storme Bastillen uforvarende skal komme til at bygge nye«...»vi stræber ikke efter at overtage statsmagten« (1986). Men få år efter ændredes Michniks konklusion sig dramatisk på baggrund af et nyt syn på Gorbatsjov og Sovjetunionens udenrigspolitiske nytænkning (Michnik, 1987b). Som *International Herald Tribune* i juli 1988 kommenterede ændringen: »Polakkerne har fået en ny helt – en russer«. Næste logiske skridt fulgte et år senere, i juli 1989, da netop Michnik foreslog præcist »at tage magten i staten«. Eksemplet viser, at mange positioner var taktiske, men ofte blev opfattet som principper.

Symbiosen mellem teoretisk analyse og politisk strategi var ikke begrænset til Polen. Havels essay »De magtesløses magt« blev skrevet i 1978 som bidrag til en dialog mellem Charta 77 og KOR, men det gav også anledning til en omfattende debat inden for Charta 77 (Keane, 1985). Hans essay »Et forbeholds anatomi« fra 1985 (Havel, 1986) var en reaktion på de vesteuropæiske fredsbevægelser og skrevet til fredsbevægelsen END's konference i Amsterdam. I Ungarn var konceptet om den sociale kontrakt, som blev udviklet af Kis, Köszege og Solt, ligeledes et forsøg på at besvare umiddelbare politiske spørgsmål (Hankiss, 1988). Opfattelser som de refererede ligger milevidt fra Konrads nærmest anarkistiske og moralske kritik af traditionelle former for politik og magt.

Forholdet mellem magt og opposition udviklede sig dog forskelligt i de enkelte centraleuropæiske lande, og denne forskel i udviklingsmønstre fik indflydelse på både oppositionstyperne og den politiske tankegang. Der forekom variationer med hensyn til aktivitetsniveau, alliancer og udviklingsgrad. I Polen førte samspillet mellem politisk teori og social kollektiv handling til en særlig teoritype, som var mere direkte politisk end i Tjekkoslovakiet og Ungarn, hvor næsten al handling var begrænset til symbolske manifestationer.

Der herskede en udbredt konsensus vedrørende visse elementer af den generelle strategi. Det gælder for eksempel doktrinen om ikke-vold. Ifølge Ash havde dette både pragmatiske og etiske grunde. Erfaringerne fra 1956 havde vist, at en strategi, som indebar voldeligt oprør, ikke ville kunne gennemføres. De argumenter, man brugte, var dog hovedsagelig af kristen-etisk art, såsom »Bekæmp ondt med godt« og »Troen på værdien af at yde ofre« (Ash, 1986). Denne strategi kom i løbet af den polske »selvbegrænsende revolution« i 1980-1982 til udtryk i anvendelsen af besættelsesstrejken som middel mod fremprovokerede gadekampe.

I Michniks henvisning til »den spanske model«, dvs. en fredelig overgang fra totalitarisme/autoritarisme til demokrati, følges samme form for argumentation. Den militære undtagelsestilstand fremkaldte en kortvarig diskussion inden for undergrundsbevægelsen Solidaritet om nytten af at fortsætte den »selvbegrænsende revolutions« strategi. Man diskuterede, blandt andet under anvendelse af Gramscis termer, hvorvidt »stillingskrigen« skulle afløses af »bevægelseskrigen« (Jørgensen, 1984: 169-170).

Centraleuropa som antipolitisk blokovskridende begreb

Den fjerde dimension vedrørte opfattelser af europæisk identitet og international politik. Nøgleordet var Centraleuropa, og debatten blev indledt af Milan Kundera i 1983 med hans skelsættende essay »Centraleuropas tragedie«. Ifølge Kundera forveksler man i Vesteuropa og USA kitsch med den ægte vare, og han tog konsekvensen og formulerede en retrospektiv utopi, et tableau over Centraleuropas intellektuelle historie. Fra og med dette essay var »Centraleuropa« et centralt begreb i oppositionens politiske diskurs (»La Nouvelle Alternative«, 1987).

Essayet fik dog en kritisk modtagelse, og det var især dets funktion som katalysator for en identitetsopbyggende proces, der fik betydning. I kritikken indrømmede man det en vis grad af realisme, og lige siden har dets tvetydighed mellem realitet og myte på én gang været styrken og svagheden ved begrebet. Det har fra starten tjent mangfoldige formål, og begrebet selv har flere dimensioner: geografisk, kulturelt, politisk (Swiderski, 1988; Magris, 1989; Jahn, 1988). Den centraleuropæiske kitsch blev ledsaget af ideen om en afeuropæiseringsproces. Efter Kunderas opfattelse begyndte processen i 1968, men det generelle synspunkt har været, at processen forløb parallelt med indførelsen af statssocialismen (Vajda, 1988: 333-360; Hankiss, 1988: 582).

Den politiske dimension omfattede især geopolitiske betragtninger. Ligesom det civile samfund på det nationale plan fungerede som en begrebsliggørelse af Utopia og som en platform for handling, så har Centraleuropa på internationalt plan fungeret som en kritik af Yalta-logikken og Europas deling. Begrebet var medvirkende til, at man, i det mindste i tanken, kunne vælte Muren.

Der var vigtige forskelle mellem de enkelte lande. Den polske opposition betragtede ikke begrebet som særlig vigtigt, måske som følge af oppositionens stærkere engagement i direkte politiske og økonomiske, end i sociale og kulturelle spørgsmål. Centraleuropa var heller ikke et projekt for den ungarske opposition, men det fungerede som kritisk undersøgelsesinstrument. For den tjekkiske opposition fungerede Centraleuropa som et ontologisk begreb, som »en metafor for det Europa som man søgte at genskabe« (Judt, 1988: 224-225).

Kritikken af Kunderas essay drejede sig hovedsagelig om fire punkter. For det første den kendsgerning, at »Rusland« ikke blev opfattet som europæisk. Kritikken kom ikke kun fra russere som Lew Kopelew og Josef Brodsky, men også fra tjekken Simecka, og diskussionen var egentlig blot en videreførelse af det klassiske spørgsmål om Europas grænse mod øst.

For det andet udelukkede Kundera de to Tysklænder, ikke af Europa, men af Centraleuropa. Det blev på intet tidspunkt taget i betragtning, at afslutningen på Europas deling ville indebære et forenet Tyskland, og der opstod aldrig nogen veludviklet dialog mellem centraleuropæerne og de tyske fortalere for begrebet »Mitteleuropa« (Ash, 1986; Ascherson, 1987). En vigtig undtagelse var dog den senere tjekkoslovakiske udenrigsminister Jiri Dienstbier (1988).

For det tredje var det en kendsgerning, at identiteterne i Tjekkioslovakiet, Polen og Ungarn først og fremmest fulgte nationale og etniske skillelinjer (Kusy, 1989). Det var kun undtagelsesvist, Centraleuropa blev diskuteret som en fælles identitet. Dette sås tydeligt i oppositionsbevægelsernes politiske diskurs.

Skønt Michnik inddrager Tjekkoslaviet 1968 som en vigtig erfaring, så bygger han især på Polens nationale tradition, personificeret ved Abramowski, Pilsudski og Dmowski. I Ungarn var det folk som Eötvös, Oscar Jaszi og István Bibó. I Tjekkoslaviet eksisterer der veludviklede linjer mellem filosofferne Patocka, Husserl, og filosofpolitikere som Masaryk og Havel. Derfor kunne diskussionen om Centraleuropa heller ikke skjule hverken nationale forskelle eller nationale modsætninger (Ash, 1986).

Endelig fik debatten om Centraleuropa en parallel på det officielle plan. I Polen blev debatten modtaget særdeles kritisk, og Centraleuropa blev udelukkende anset for at være en myte (Swiderski, 1988: 153). I Ungarn var reaktionen mere positiv. Allerede i 1984 formulerede den ungarske regering, som reaktion på den anden kolde krig, et nyt syn på små nationers rolle og ansvar i verdenspolitikken (Rupnik, 1987), og senere blev der gjort forsøg på at give ideerne om Centraleuropa et mere »moderne« og »realistisk« tilsnit ved at bortluge visse »ahistoriske«, »urealistiske« og »nostalgiske« træk (Hajdu, 1988). Dette eksempel viser, at debatten om Centraleuropa var en udfordring for det officielle politiske liv.

De ovenfor omtalte begreber var på ingen måde de eneste inden for politisk teori. Totalitarismen var en af de vigtigste, og Jacek Kuron sagde engang i et interview, at hvis oppositionen havde noget at give verden, så var det en dybtgående forståelse af og begrebsdannelse vedrørende totalitarismen. Der er redegjort for oppositionens totalitarisme-opfattelse i et eksemplarisk essay (Rupnik, 1988), og den har også ligget til grund for Goldfarbs tilgangsvinkel (1989).

Havel (1985) har analyseret parti-statens ideologi eller snarere ritualiseringen af den officielle ideologi, og der eksisterer en slående lighed mellem Havels opfattelse og Linz' (1975) analyse af ideologierne i autoritære regimeformer. Disintegrationen af den menneskelige identitet er et gennemgående emne i Havels tankegang og en nøgle til forståelse af, hvorfor Havel (1987) har lagt så stor vægt på det før-politiske. Ideologiske forbilleder er blevet analyseret. I Polen af Michnik (1987a: 201-222, 275-333), hvis essays om Dmowski og Pilsudski hører til de bedste eksempler. Oppositionsbevægelserne udviklede således efterhånden en hel række begreber og teorier. I det følgende analyseres deres skæbne under og efter revolutionerne i 1989 med særligt henblik på antipolitikkens transformation og videreførsel.

Politisk differentiering og udkrystallisering

1989-revolutionerne markerede naturligvis et meget vigtigt og overraskende vendepunkt. Men forløbet forekommer måske mindre overraskende, hvis man inddrager nogle forudgående processer. Omvæltningerne i efteråret 1989 kan altså dels ses som et meget radikalt brud, men samtidig som en fortsættelse af tendenser, der allerede havde været åbenlyse i en periode. Således havde oppositionsbevægelserne allerede før 1989 sat spørgsmålstegn ved væsentlige dele af den overordnede strategi. Det udmøntede sig fra 1987 i en kraftig vækst af politiske partier og programmer. Det var et generelt fænomen, men det udviklede sig i de tre lande forskelligt med hensyn til tidspunkt, form og konsekvenser.

I Polen medførte eksistensen af Solidaritet en grundlæggende anden udvikling end den tjekkoslovakiske og ungarske. De politiske tendenser, som gradvist dannede sig efter den tvungne opløsning af Solidaritet, kan opdeles i tre hovedretninger: kirken og den kirkeorienterede opposition, realisterne og de politisk radikale (Smolar, 1989: 20-33). Realisterne var kendetegnet ved deres åbenhed over for samarbejde med regimet. Spørgsmålet om forum for samarbejdet og forskelle i forventningen med hensyn til regimet foranledigede Smolar til at foretage en underopdeling i en regerings-orienteret opposition, de nye realister og de nye antipolitikere, som ikke må forveksles med antipolitik. Sidstnævnte aktiviteter fandt sted inden for rammerne af det civile samfund og var nærmest private, som regel økonomiske, aktiviteter baseret på egeninteresse (Smolar, 1989: 29-30; Pelczynski, 1988: 379). Denne retnings tankegang var åbent liberal og anti-venstre. I foråret 1987 blev den politiske klub »Dziekania« dannet gennem sammenslutning af fem grupperinger. Der opstod hermed en »para-politisk kirkeorienteret enhed, som blev tolereret hvis, ikke anerkendt af staten« (Smolar, 1989: 28).

Den tredje retning, de politisk radikale, indtog en holdning, der var stik modsat den antipolitiske, legalistiske opposition, som man kendte fra tidligere. Ifølge de radikale var det systemets kerne, der måtte angribes først, og nationens befrielse samt indførelsen af et demokratisk system de umiddelbare mål (Smolar, 1989: 30). I en forudseende konklusion anbefalede Smolar, at »disse grupper (bør) der holdes et vågent øje med, om ikke andet så på grund af historiens ustyrlighed og uforudsigelighed. Det er inden for dem, politiske eliter bliver formet, et nyt sprog udviklet og gamle ideer tilpasset nye vilkår« (Smolar, 1989: 33).

Hvad angår Ungarn, er der almindelig enighed om, at der eksisterede to hovedstrømninger i oppositionen (Enzensberger, 1988: 99-103; Barfoed, 1988; Kende, 1989: 63-67). Den ene var kendt som »centraleuropæerne« (Enzensberger), »kosmopolitterne« (Barfoed), »de vestligt orienterede« (Kende) og i Ungarn »by-bourgeoisiet«. Den anden blev kaldt »populisterne« eller »de nationale«. Retningerne adskilte sig primært ved, at kosmopolitterne lagde hovedvægten på universelle principper, mens de nationale bekymrede sig mere om »nationens skæbne«.

Dele af den kosmopolitiske retning var tidligere revisionister, dvs. reformkommunister tilhørende »Budapest-skolen«, der blev dannet af Lukács' elever (Szeleynyi, 1977). Deres politisk-intellektuelle udvikling fulgte i store træk Kuron og Michniks i Polen, men de bedst kendte repræsentanter, Bence og Kis, arbejdede endnu i slutningen af 1970'erne inden for den marxistiske tradition (1978): Begge brød dog med marxismen få år senere (1980), og den nye politiske tankegang fik rod i anti-totalitarismen, det liberale demokrati og den ungarske demokratiske tradition, repræsenteret ved Eötvös, Oscar Jaszi og István Bibó (Kende, 1989: 63-64). Bruddet med marxismen kom, hvis man sammenligner med Polen og Tjekkioslovakiet, relativt sent. Af denne »kosmopolitiske« retning opstod i 1988 to bevægelser og senere partier, Fidesz og SZDSZ.

Ungarns populistiske tradition går tilbage til 1930'erne og 1940'erne. Der skal fremhæves to karakteristika. For det første beskrives den ungarske populisme ofte som en mentalitet snarere end en politisk ideologi og som en strømning, som er »fri for enhver forud fastlagt doktrin, men som eksisterer i kraft af en fælles be-

vidsthed næret af en frodig litterær produktion« (Kende, 1989:64-66). Igen er ligheden med Linz' begrebsdannelse slående.

For det andet deltog de ungarske populist i flere alliancer med det ungarske kommunistparti og var af samme grund mere eller mindre integreret i de videnskabelige og kulturelle institutioner. Dette forklarer, hvorfor den ungarske omvæltning tilsyneladende kom indefra. I slutningen af 1980'erne blev bevægelsen Demokratiske Forum dannet på grundlag af populismen, og det blev den største bevægelse inden for den ungarske opposition. Den havde medgang som følge af dels kontroversen med Rumænien, dels fordi bevægelsen var åben, kritiserede regimet uden at angribe det direkte og henvendte sig til offentligheden gennem kodede budskaber« (Kende, 1989: 75).

I Tjekkioslovakiet var udviklingen derimod præget af kontinuitet, og der opstod ingen større politiske partier. Politiseringen af antipolitikken udeblev med andre ord. I nogle faser var Charta 77's selvtillid dog voksende, og i 1985 afsluttede Havel sit essay »Et forbeholds anatomi« med de optimistiske ord: »Historien er uforudsigelig, og vi må stå rustet til at klare en række mulige situationer: husk for eksempel, hvordan dissidenterne i den polske bevægelse KOR fra den ene dag til den anden måtte påtage sig hvervet som praktiske politikere« (Havel, 1986: 195). I et tilbageblik på Charta 77's første tiår konkluderede han, at historien var vendt tilbage og stod åben, og tre år efter var han præsident.

På denne måde eksisterede der altså vigtige forskelle mellem de centraleuropæiske oppositionsbevægelser. I Tjekkioslovakiet var der måske nok selvtillid og håb, men især en relativ begrænset oppositionel aktivitet. I Polen og Ungarn eksisterede der en række partier, og der var opbygget en oppositionel »infrastruktur«. Det kan derfor ikke undre, at opbygningen af partisystemer i Centraleuropa forløb forskelligt. Omvæltningerne i 1989 medførte en ændring af de grundlæggende overbevisninger, men de politiske mønstre forblev i den første fase stort set uændrede. Derimod fungerede de enkelte strømningers styrke som den ukendte faktor.

Revolutionerne i 1989

I Garton Ashs analyse beskrives Centraleuropa efter 1989 som et kaos af politisk-ideologiske strømninger og ideer (1990). I Habermas' analyse var der derimod tale om en »indhentende revolution«, der var karakteriseret ved et ønske om at forbinde sig konstitutionelt med arven fra de borgerlige revolutioner, dvs. en tilbagevenden til eller udvikling af et konstitutionelt demokrati. For Habermas var et af de særlige træk ved revolutionerne deres totale mangel på ideer, der enten var innovative eller rettet mod fremtiden (1990: 5). Både Ash og Habermas er altså leveringsdygtige i perspektiver, der er kritiske over for mere naive opfattelser, hvorefter det post-kommunistiske samfund var en løsning i sig selv. For Ash er der snarere tale om kaos og for Habermas om en relativ uproduktiv tilbagevenden til en 150 år gammel formel.

Hvis vi ser på de nye partisystemer, dvs. et sted mellem Habermas' generaliseringer og Ashs billede af komplet kaos, er det hensigtsmæssigt at sondre mellem de historiske partier, liberale politiske grupperinger uden politiske forløbere, ef-

terfølger-partierne og de reorganiserede kollektive regeringspartier (Fülop og Póti, 1990: 7), men i øvrigt danner det nye politiske system ligesom i Vesteuropa et mønster der både består af interessegrupper, partier og nye sociale bevægelser.

Ungarn havde ingen bevægelser i stil med Solidaritet eller det tjekkiske Borgerforum. Mens der i 1980'ernes slutning foregik en almindelig opløsning af de traditionelle magtstrukturer samt en begyndende udvikling af partistrukturer, indledtes en langsom politisk/ideologisk krystalliseringsproces. Resultatet af denne proces var et parlament med repræsentation af seks partier. Partiet Demokratisk Forums overvældende sejr er blevet forklaret ved, at dette parti i vælgeres øjne bedst kunne klare den svære balancegang mellem fortid og fremtid: »Det var det eneste parti, som lovede borgerne en gradvis overgang fra etparti-stat til demokrati i vestlig forstand, idet man samtidig ville bevare Ungarns nationale historiske værdier« (Gazdag, 1990: 22). Den rolle, Café Gerbeaud i Budapest kom til at spille i den politiske debat, er et typisk eksempel på denne omsorg for den nationale historie (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9.4.1990). Den stærke liberale strømning er usædvanlig i både et komparativt europæisk og ungarsk perspektiv. Landet har aldrig tidligere haft nogen stærk liberal bevægelse (Nagy, 1983). Den nye politiske struktur omfatter således to dimensioner i den klassiske trekant, som de europæiske politisk-ideologiske strømninger danner. Den tredje dimension er derimod næsten fraværende (Gazdag, 1990: 24).

I Polen viste arven fra Solidaritets storhedsperiode i 1980-81 sig at besværliggøre og forlænge den politiske differentieringsproces. Den kollektive erindring fra et helt årti var medvirkende til, at processen blev yderst pinefuld, men fremkomsten af store politiske grupperinger, inden for et i øvrigt svækket Solidaritet, har vist, at processen er uundgåelig og sandsynligvis blev fremmet af de nære bånd mellem Solidaritet og regeringerne efter 1989.

Udviklingen i Polen kompliceres af, at der eksisterer en større overensstemmelse mellem værdier og adfærd end mellem interesser og adfærd. I en undersøgelse fra maj 1990 fandt man således ingen traditionel venstre/højre-dimension. I stedet kunne man identificere to forskellige politiske kulturer. På den ene side en liberal-demokratisk-kosmopolitisk, som lagde vægt på frie markedsmekanismer, pluralisme og »europæisk« tænkning, og på den anden side en populistisk-nationalistisk-autoritær, som gik ind for statsintervention, nationale værdier og national lukkethed/væren-sig-selv-nok.

De to kulturer skal betragtes som idealtyper, idet et overlap må forventes at eksistere i virkeligheden. På grundlag af undersøgelsen forventes det, at Polen vil få kampagnepartier snarere end partier baseret på socio-økonomiske-interesser. Det forudsætter dog, at der findes en stærk udøvende magt, og dette problem har man endnu ikke løst, skønt institutioner, der skal være »hævet over al politik«, overvejes.

Micknik har i »Europas to ansigter« beskrevet et lignende mønster og argumenteret for, at den vigtigste hindring for en fortsat demokratisk udvikling ikke længere var kommunismen, men en kombination af chauvinisme, fremmedhad, populisme og autoritære værdier (1990).

I Tjekkoslavakiet har man identificeret seks politiske retninger: reformkommunister, socialdemokrater, liberalister, kristelige demokrater, konservative og miljø-orienterede (Pehe, 1990: 12-15). Eksistensen af både en tjekkisk og en slovakisk befolkningsgruppe vil sikkert fordoble, ikke antallet af politiske retninger, men antallet af partier og bevægelser, som repræsenterer dem. De første frie valg resulterede tilsyneladende kun i en begrænset pluralisering og differentiering, idet Borgerforum vandt en overvældende sejr. Efter valget kom differentieringsprocessen dog også til Tjekkoslavakiet og resulterede i en splittelse af Borgerforum.

Exit antipolitik?

Den gradvise politiske differentiering og ideologiske krystallisering har vigtige konsekvenser på det teoretiske plan, herunder for antipolitikken. Dannelsen af regeringer, der havde de tidligere oppositionsbevægelser som grundlag, placerede antipolitikken repræsentanter i uvante omgivelser. Dette kan fungere som en lakmusprøve på, hvorvidt antipolitikken var af den fundametaletype, som Mandt arbejder med, eller om der var tale om en midlertidig politisk form, der var udviklet som reaktion på særlige omstændigheder.

Det er allerede vist, hvorledes vigtige elementer af antipolitikken blev afskaffet med dannelsen af politiske partier i Polen og Ungarn, men dette var et led i en general tendens. Antipolitikken som ledemotiv blev gradvist opløst i de to lande i slutningen af 1980'erne, men begrebets kompleksitet medførte forskellige udviklinger. Fra 1989-revolutionerne var oppositionerne ikke længere begrænset til at agere i det parallelle samfund, men var placeret på selve den politiske scene.

Hertil kom, at opsplitningen af den økonomisk-politisk-kulturelle totalitet i traditionelle subsystemer, der hver var karakteriseret af relativ autonomi, resulterede i fundamentalt nye betingelser for politisk handling. Antipolitik, som en kritik af totaliteten, blev stadig mere irrelevant, og en genindførelse af venstre/højre-kategorier var i princippet mulig. En sådan genindførelse blev dog i nogen grad forhindret af en anden type antipolitik, idet kategorien »national uafhængighed«, som også tidligere har forplumret venstre/højre-dimensionen i området, er vendt tilbage i et uventet omfang. Modsætninger og opdelinger på grundlag af etnisk tilhørsforhold blokerer på denne måde for en genopståen af venstre/højre-kategorierne.

Kritikken af magt som sådan er efterhånden blevet overflyttet til den kulturelle sfære. Ifølge intellektuelle som Konrad vil antipolitikken distance og uafhængighed blive bevaret, også i forhold til nye regeringer (1985: 213-214). Havel befinder sig med sit direkte engagement i en anderledes prekær situation. I hvor høj grad er det muligt at skabe »politik for mennesket, og ikke for systemet«? »Politik, der udspringer af hjertet, ikke af en tese«, som han skrev i sit essay »Politik og samvittighed« (Havel, 1986: 157). Hans første periode som præsident tyder på, at det er muligt, især fordi han har holdt sig til de mere symbolske og retoriske politiske dimensioner. Kritikken af statsmagten er blevet fastholdt og måske i et problematisk omfang. For det første bidrager en radikal kritik af statsmagten, ifølge Offe, til et klassisk dilemma mellem forskellighed og enhed:

»Det centrale problem ved at føre demokratisk politik i vore dages samfund består i at bevare forskelligheden inden for det civile samfund samtidig med, at man skaber et vist mål af enhed, eller forbundethed, af politisk autoritet: E pluribus unum. Dette problem er nemmere at løse i politiske systemer, hvor de grundlæggende forskelle er af interesse-mæssig art; det bliver sværere, når det er forskellige værdier eller kulturmønstre, der skal bringes til forening« (Offe, 1989: 65).

Skillelinjerne i de centraleuropæiske civilsamfund går netop hovedsagelig på værdier og kulturmønstre (Ash, 1990).

De blokoverskridende muligheder i begrebet Centraleuropa er gradvist blevet ændret fra den politisk-militære Øst-Vest dimension til en økonomisk-politisk center-periferi (EF-Østeuropa) dimension. Reaktionen på afeuropæiseringen har været det nye udenrigspolitiske og -økonomiske program, der er sammenfattet i sloganet »Tilbage til Europa«. I de nye udenrigspolitiske doktriner blev de blokoverskridende pan-europæiske sikkerhedsstrukturer fremhævet i starten, men efterfølgende blev der lagt vægt på opløsningen af Warszawapagten kombineret med associeringslignende arrangementer med enten vesteuropæiske institutioner eller NATO. Dernæst har man præsenteret det nye regionale pentagonale samarbejde som et mikrokosmos for et fremtidigt al-europæisk samarbejde. Foreløbig synes initiativet dog mest at resultere i en moderniseret udgave af det »Kakanien«, Robert Musil beskrev i *Manden uden egenskaber*. Realpolitiske imperativer har altså medført, at en række tidligere opfattelser er blevet ændret, men samtidig er det også muligt at påvise en stærk kontinuitet.

Antipolitikken er således på én måde et overstået kapitel i centraleuropæisk politisk teori. Men helt fraværende er den alligevel ikke, hverken i den politiske diskurs eller i befolkningens politiske holdninger og adfærd i øvrigt. Den relativt lave valgdeltagelse viser, at der i befolkningen stadig eksisterer mistro eller ligefrem had til det politiske. Tages traditionerne for etatisme, centralisering og absolutisme i regionen i betragtning (Hankiss, 1988: 578-582; Volgyes, 1987; Polonsky, 1975), er fremvæksten af pluralisme og parlamentarisme efter 1989-revolterne faktisk overraskende. Den socio-økonomiske modernisering er dog endnu ikke iværksat fuldt ud, og det er endnu uvist, om en »Weimarisering« af Centraleuropa kan undgås.

Noter

1. Denne opfattelse har som metodisk konsekvens, at man må inddrage mere end de direkte politiske elementer i den politiske diskurs. Under forudsætning af, at for eksempel skønlitteraturen har fungeret som det »andet parlament«, så er ikke blot Havel's essay »Et forbeholds anatomi« interessant, men også hans teaterstykke »Pokuoseni«, ikke blot Michnik's »Breve fra fængslet«, men også Tadeusz Konwicki's roman »Lille Apokalypse«.
2. Begrebet politisk diskurs anvendes her i en relativt usofistikeret udgave, defineret af tyskeren Klaus Schubert: »Als politische Diskurse gelten – analog zum französischen Begriff »discours politique« – Politiker-Reden und -Bücher, Leit- und Grundsatzartikel in Zeitungen und Zeitschriften, auch intellektuelle Stellungnahmen und (sozial)philosophische Abhandlungen zum Thema« (1989: 545).

Litteratur

- Ash, T.G. (1986). »Does Central Europe Exist?«, *The New York Review*, October 9, pp. 45-52.
- Ash, T.G. (1990). »Eastern Europe: Après Le Déluge, Nous«, *New York Review*, August 16, pp. 51-57.
- Ascherson, N. (1987). *Games with Shadows*, London: Radius.
- Barfoed, N. (1988). *Hotel Donau*, København.
- Bence, G. og Kis, J. (1978). *Towards an East European Marxism*, London: Allison and Busby.
- Bence, G. og Kis, J. (1980). »On Being a Marxist«, *The Socialist Register*, pp. 263-297.
- Berger, S. (1979). »Politics and Antipolitics in Western Europe in the Seventies«, *Daedalus* 10, no. 2, pp. 27-50.
- Dalos, G. (1986). *Archipel Gulasch. Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn*, Bremen: Edition Temmen.
- Dienstbier, J. (1988). »A Strategy for Europe. Through Central European Eyes«, *Labour Focus on Eastern Europe*, vol. 10, no. 1, pp. 36-41.
- Enzensberger, H. M. (1988). *Åh Europa*, København: Gyldendal.
- Fjord Jensen, J. (1988). »Den postpolitiske udfordring. En kopernikansk vending«, *Politica*, 20. årg. nr. 2, pp. 167-184.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung*.
- Fülö, M. og Póti L. (1990). »An East European Party Census«, *Policy Paper Serie*, No. 2, Budapest: Hungarian Institute of International Affairs.
- Gazdag, F. (1990). *The Landscape in Hungary after the elections in 1990* (mimeo).
- Goldfarb, G. (1989). *Beyond Glasnost. The Post-totalitarian Mind*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Habermas, J. (1990). »What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left«, *New Left Review*, No. 183, September-October, pp. 3-21.
- Hajdu, A. (1988). »On a Novel Approach to the Concept of Central Europe«, *Külpolitika*, English-language supplement, Budapest.
- Hankiss, E. (1988). »Europe lost – and gradually regained?«, *Südosteuropa*, vol. 37, no. 10, pp. 574-598.
- Havel, V. (1985). »The power of the powerless«, pp. 23-96 i Keane J. (ed.) (1985). *The Power of the Powerless. Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, London: Hutchinson.
- Havel, V. (1986). *Living in Truth*, London and Boston: Faber and Faber.
- Havel, V. (1987). »Historien er kommet tilbage til os«, *Information*, 17.-18. januar.
- Havel, V. (1988). »Anti-Political Politics«, pp. 381-398 i Keane, J. (ed.). *Civil Society and the State – New European Perspectives*, London: Verso.
- Havel, V. (1990). »The arena I do not wish to enter«, *East European Reporter*, vol. 4, no. 3, pp. 38-39.
- Jahn, E. (1988). »Europa, Østeuropa og Mellemeuropa«, pp. 113-133 i Jens-Jørgen Jensen (red.), *Europa i opbrud*, Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Judt, T. (1988). »The Dilemmas of Dissidence: The politics of Opposition in East-Central Europe«, *Eastern European Politics and Societies*, 2,2, pp. 185-240.
- Jørgensen, K. E. (1984). *Den polske opposition – en analyse af den polske oppositions politiske og ideologiske hovedstrømninger, ca. 1976-1982*, Århus.
- Keane, J. (ed.) (1985). *The Power of the Powerless. Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, London: Hutchinson.
- Keane, J. (ed.) (1988). *Civil Society and the State – New European Perspectives*, London: Verso.
- Kende, P. (1989). »Functions and Prospects of the Democratic Opposition in Hungary«, pp. 55-78 i A. Smolar og P. Kende, *The Role of Opposition: The Role of Opposition Groups on the Eve of democratization in Poland and Hungary (1987-1989)*, Cologne: Research Projekt Crisis in Soviet-Type Systems.
- Konrad, G. (1985). *Antipolitik. Mitteleuropäische Meditationen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Konrad, G. (1987). *Stimmungsbericht*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kusy, M. (1989). »We, Central-European East European«, pp. 91-96 i Schöphlin, G. og Nancy Wood (eds.), *In Search of Central Europe*, London: Polity Press.

- Linz, J. (1975). pp. 264-350 i Greenstein and Polsby, *Handbook of political science*, vol. 3, Reading (Mass.).
- Lipski, J.J. (1985). *KOR: A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976-1981*, Berkeley: University of California Press.
- Mackebach, W. (1982). *Das KOR und der »polnische Sommer«*, Hamburg: Junius.
- Magris, C. (1989). »Mitteleuropa. Realität und Mythos – Faszination des Begriffe«, *Lettre Internationale*, Heft 4, pp. 17-20.
- Maier, C. (ed.) (1989). *The Changing Boundaries of the Political. Essays on the state and civil society, the private and public in Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mandt, H. (1987). »Antipolitik«, *Zeitschrift für Politik*, Jg. 34, no. 4, pp. 383-395.
- Michnik, A. (1987a), *Letters from Prison and Other Essays*, Berkeley: University of California Press.
- Michnik, A. (1987b). »Gorbachev vu de Varsovie«, *La Nouvelle Alternative*, no. 8, pp. 58-61.
- Michnik, A. (1990). »The Two Faces of Europe«, *The New York Review*, July 19. p. 7.
- Nagy, Z.L. (1983). *The Liberal opposition in Hungary 1919-1945*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- La Nouvelle Alternative*, (1987). *Le renaissance de l'Europe centrale*, Paris.
- Nyiri, J.C. (1988). *Am Rande Europas. Studien zur Österreichisch-ungarischen Philosophiegeschichte*, Wien: Böhlau.
- Offe, C. (1989). »Challenging the boundaries of institutional politics«, pp. 63-106 i Meier, C. (ed.). *The Changing Boundaries of the Political. Essays on the state and civil society, the private and public in Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pehe, J. (1990). »The Political Spectrum«, *Radio Free Europe Research*, pp. 12-15.
- Pelczynski, Z. A. (1988). »Solidarity and 'The Rebirth of Civil Society'«, pp. 361-380 in John Keane (1988).
- Polonsky, a. (1975). *The Little dictators. The history of Eastern Europe since 1918*, London.
- Rupnik, J. (1979). »Dissent in Poland 1968-78: the end of revisionism and the rebirth of Civil Society«, pp. 60-112 i Tökes, R. L. *Opposition in Eastern Europe*, London and Basingtoke: Macmillan.
- Rupnik, J. (1987). »Eastern Europe and the New Cold War«, pp. 190-205 i Richard Crockatt og Steve Smith (eds.), *The Cold war. Past and Present*, London: Unwin Hyman.
- Rupnik J. (1988). »Totalitarianism Revisited«, pp. 263-290 i Keane, J. (ed.). *Civil Society and the State – New European Perspectives*, London: Verso.
- Schubert, K. (1989). »Im Zeichen des Euro-Gaullismus. Ein neuer Pragmatismus französischen Europapolitik«, *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, Heft 4, pp. 545-560.
- Schöphlin, G. og Nancy Wood (eds.) (1989), *In Search of Central Europe*, London: Polity Press.
- Scruton, R. (1988a). »The New Right in Central Europe I: Czechoslovakia«, *Political Studies*, vol. 36, pp. 449-462.
- Scruton, R. (1988b). »The New Right in Central Europe II: Poland and Hungary«, *Political Studies*, vol. 36, pp. 638-652.
- Smolar, A. (1989). »The Polish Opposition«, pp. 7-54 i A. Smolar og P. Kende, *The Role of Opposition: The Role of Opposition Groups on the Eve of democratization in Poland and Hungary (1987-1989)*, Cologne: Research Project Crisis in Soviet-Type Systems.
- Swiderski, B. (1988). »Østeuropæernes Europa«, pp. 140-155 i Hans Boll-Johansen og Michael Harbsmeier (red.), *Europas opdagelse. Historien om en idé*, København: Christian Ejlers Forlag.
- Szelenyi, I. (1977). »Notes on the »Budapest School«, *Critique*, Summer, pp. 61-68.
- Trojan, J. (1990). »Democracy and its Spriritual Foundations«, *East European Reporter*, vol. 4, no. 3.
- Uhl, P. (1985). »The alternative community as revolutionary avantgarde«, pp. 188-197 i Keane, J. (ed.). *The Power of the Powerless. Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, London: Hutchinson.
- Vajda, M. (1988). »East-Central European Perspectives«, pp. 333-360 i Keane, J. (ed.). *Civil Society and the State – New European Perspectives*, London: Verso.
- Volgyes, I. (1987). »Parliamentarism and pluralism in East Europe – Assessing the social basis«, *East European Quarterly*, no. 3, pp. 265-274.